

de hagyjuk a szépségversenyt blaszfémia
x y kossuth díjat kapott
visegrádnál kiöntött a duna
s lányok írják a legszebb verseket
mióta te a szabályok szerint
átnyújtottad a stafétabotot
az élőknek s ja persze jó a sör

A SZIRÉNEK ÉNEKE

Szabó T. Annának

a grottóban örök a verőfény
s átlátszóan mellünkig ér a víz
minden istenittas látogatónk
tudja hogy innen nincsen visszaút

az örökfényben csont a csontokon
s fölöttük mi a szférák húrjai
mindig nedves a szánk ha szomjazol
vesd le az utilapudat maradj

ha kiseretted magadat aludj
ha fölébredsz előlről kezdheted
mi halhatatlan álomként folyunk
és örökké mint az évezredek

HEIDEGGER, A SZÖRNYETEG

Thomas Mann ismeretlen levele Paul Tillichhez

A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 2002. június 20-i számában Erdmann Sturm, a Münsteri Egyetem teológiaprofesszora közreadta Thomas Mann-nak 1944-ben Paul Tillichhez írott levelét. Bevezető cikkében Sturm ismerteti a levél előzményeit, és beszámol egy Tillichnek szóló másik – 1939-ből származó és szintén kézirat-

ban maradt – Thomas Mann-levelelről. Az alábbiakban e cikk szerkesztett változatát, majd Thomas Mann 1944-ben írott levelét olvashatjuk.

*

Thomas Mann 1939. május 14-i „brosúra-projektjét” számos barát és kolléga kézhez kapta: Max Reinhardt, Erwin Schrö-

dinger, Franz Werfel, Stefan Zweig; és köztük volt Paul Tillich teológus és filozófus is, akit 1933-ban elűztek Németországból, s a New York-i Union Theological Seminary és a Columbia Egyetemen dolgozott. Thomas Mann e brosúrájában arra buzdítja a neves német írókat, művészeket és tudósokat, hogy szólítsák meg honfitársaikat, „*apelláljanak jobbik ösztöneikre*”: „*A németeket észhez kell téríteni – írja Thomas Mann –, és ki teszi ezt meg, ha mi hallgatunk?*”

1939. június 26-án kelt, Paul Tillichhez írott levelében Mann részletesen kifejti terveit. Azt kéri a teológustól, hogy „*beszéljen honfitársainknak a vallásosság és a morál pusztulásáról és ennek következményeiről*”. Mindeközben maradhat „*tárgyszerűen a teológiánál*”, de „*általánosságban*” is beszélhet. Ettől függ, hogy teológusokhoz vagy a legkülönbözőbb körökhöz jut-e el a felhívása. Ha pedig tekintettel kíván lenni Németországban maradt rokonaira, és el akarja hallgatni a nevét, nevezze meg egy kollégáját. E levél margójára Tillich egy akkoriban tökéletesen ismeretlen teológus nevét jegyezte föl, aki ez idő tájt Tillich mellett dolgozott New Yorkban: Dietrich Bonhoefferét. Őt amerikai barátai mentették meg a letartóztatástól, és állást is kínáltak neki New Yorkban: német menekültek lelki gondozását kellett volna ellátnia. Bonhoeffer azonban váratlanul visszatért Németországba. Őt akarta volna megnyerni Tillich Thomas Mann tervének?

A terv megvalósítására amúgy sem került sor. Néhány héttel később kitört a háború. Ezt követően Thomas Mann és a nála tizenegy évvel fiatalabb Tillich több ízben is találkozott New Yorkban. 1943-tól kezdve azonban kapcsolatuk nem volt felhőtlen. Túlságosan is eltért a véleményük a német emigránsok szerepéről, egy lehetséges emigráns kormányról és annak befolyásáról az amerikaiak német politikájára. Jóval Hitler veresége előtt né-

met emigránsok az Egyesült Államokban – a moszkvai „Szabad Németország” nemzeti bizottsága ellenében – életre hívták a *Free Germany*-mozgalmat. Kommunisták, szociáldemokraták, liberálisok és cent-rumpártiak, lelkészek, írók és művészek alkották a mozgalmat. A vezetői poszt egyik várományosa az egykori birodalmi kancellár, Heinrich Brüning volt. A tagok azonban Thomas Mannt látták volna a legszívesebben ebben a tisztségben. Ludwig Marcuse így nevezte őt: „*minden német emigráns, különösen az írók seregének védelmezője*”.

Thomas Mann viszont elutasította a ki-nevezést, megtagadta az együttműködést, mi több, „*emigráns patriotizmust*”, „*a német baloldali szocialisták között elharapózott hazafias divatot*” emlegetett. Nem tartotta helyénvalónak, hogy tanácsokat adjanak Amerikának, hogyan bánjon a későbbiekben Németországgal, amint azt sem, hogy ragaszkodjanak hozzá, hogy „*semmi bántódása nem eshet*” a hazának – mindez Mann szerint inkább egy regény alapanyaga lehet, semmint hazafias emigránsok egy csoportjának elfogadható követelése.

Egy amerikai barátjának, Agnes E. Meyernek így írt a *Free Germany Committee*vel folytatott tárgyalásáról 1943. november 26-án: „*A New York-i politikai krémmel való találkozás természetesen kellemetlen volt, ám én derekasan helytálltam, és örülök a függetlenségemnek – Tillich professzor megjegyzése ellenére, miszerint »kimondtam Németországra a halálos ítéletet«; és Bert Brecht, a party liner gúnyosan keserű arckifejezése ellenére, aki, ha az oroszok hatalomhoz segítik Németországban, mindenben ártani fog nekem.*”

Bertolt Brechtnek, az emigráns írók szószólójának sikerült Tillichet megnyernie a bizottság elnöki posztjára, mert a teológus személye garanciának tűnt az „egyensúly” megőrzésére. Tillich átvette a szervezet irányítását, amely 1944. május 3-án *Council for a Democratic Germany* né-

ven, egy Tillich által megfogalmazott nyilatkozattal lépett a nyilvánosság elé. A nyilatkozat követelte a németkérdés igazságos megoldását egy európai biztonsági rendszer keretein belül, és elutasította „*Németország rabszolgasorba sülyesztését*”. Bertolt Brecht, Ernst Bloch, Lion Feuchtwanger, Fritz Kortner, Heinrich Mann, Erwin Piscator és sokan mások aláírták a felhívást, Tillich régi frankfurti barátai közül azonban senki. Ernst Cassirer azt írta neki, hogy Németország gyógyulása belülről kell hogy bekövetkezzék, ezért úgy gondolja, hogy „*nekünk többieknek e pillanatban még hallgatnunk kell*”.

Thomas Mann és Tillich az egzisztencialista filozófia megítélésében sem értett egyet. Tillich első előadását az Egyesült Államokban – 1934 tavaszán a Columbián – ennek a témának szentelte. Tíz évvel később angol nyelvű dolgozatban is összefoglalta ezt az előadást EXISTENTIAL PHILOSOPHY címmel – 1944 elején jelent meg a *Journal of the History of Ideas*ban. Tillich különnyomatot küldött Thomas Mannnak, és kézírással alcímet is illesztett hozzá: „*Adalék a német szellem tragikus történetéhez*”. Thomas Mann a szöveg kézhezvételekor éppen befejezte a DOKTOR FAUSTUS tizenötödik fejezetét, amelyben Adrian Leverkühn a teológiától való elszakadásáról és abbéli elhatározásáról nyilatkozik, hogy zenész lesz. A megelőző fejezetek Leverkühn hallei tanulmányairól és Kumpf professzor előadásairól szóltak. Tillich az előző év májusában beszámolt Mann-nak hallei teológiai tanulmányairól, tanára, Martin Kähler előadásairól, az akkori teológiai áramlatokról és iskolákról, valamint a hallei „Wingolf” diákéletéről. Ez az anyag belekerült a DOKTOR FAUSTUS XI. és XII. fejezetébe.

Az alábbi – mind ez ideig szintén ismeretlen – levélben Thomas Mann Tillich dolgozatára reagál, amelyben a teológus nagyívű filozófiatörténeti vonulatot vázol föl Hegeltől, az ifjú hegelianusoktól, Schellingtől és Feuerbachtól kezdve Kier-

kegaard-on és Nietzsche-n át egészen Karl Marxig, Husserlig, Heideggerig és Jaspersig. A francia egzisztencializmus viszont kívül esett a látókörén, már csak azért is, mert nem illeszkedett volna ebbe a vonulatba: „*Az egzisztencialista filozófia speciálisan a német szellem alkotása... Erősen befolyásolta a mi generációnk politikai és szellemi katasztrófája. Nyelvét erősen áthatja a német nyelv géniusza, olykor azt mondhatnánk: démona – ami Heidegger LÉT ÉS IDŐ-jét lényegében lefordíthatatlanná teszi*” – írja Tillich.

Thomas Mann éppen Heidegger ellen tiltakozik a Tillichhez írott levelében, nem utolsósorban pedig Tillich – öszerinte – erősen kozmetikázó Heidegger-értelmezése ellen. Mann alig olvasta Heideggert, foglalkozni pedig végképp nem foglalkozott vele. Dühödt-ironikus replikája Tillich Heideggert tárgyaló soraira valószínűleg a legrészletesebb és legeggyértelműbb megnyilatkozása Heideggerről és a német egzisztencialista filozófiáról. Nyilvánvaló az is, hogy Heidegger sajátos fogalmi rendszerét és nyelvét csak Tillich dolgozatán keresztül ismerte meg.

AZ EMBERI, TÚLSÁGOSAN IS EMBERI-ből vett idézettel arra emlékeztet, hogy a reakció és a haladás alkalmasint összefonódhat egymással. Létezik a reakció mint haladás, illetve a haladás mint reakció. Erre a nietzschei belátásra Mann már 1929-ben felhívta a figyelmet a müncheni Auditorium Maximumban tartott előadásában, amelynek FREUD HELYE A MODERN SZELLEM-TÖRTÉNETBEN volt a címe. A TOTEM ÉS TABU olvasmányélményének hatására Freudra hivatkozott a fasizta irracionalizmus ellenében. Freud – állítja Mann – megengedi a mítosz és a tudatalatti, az éjszaka, az álom és az ösztön iránti érdeklődés progresszív értelmezését, ezáltal kiveszi az irracionalizmus és a fasizmus kezéből, és a humanitás szolgálatába állítja. Így például a német romantikát „*a német szellem legforradalmibb és legradikálisabb mozgalmaként*” üdvözli. Novalis KERESZTÉNYSÉG VAGY

EURÓPÁ-ja haladásként értelmezett reakció; nem reakcionista, hanem forradalmi mű. Luther reformációja is a reakció és a haladás összefonódása volt, „az életnek, tettek, személyiségnek olyan keveréke, melyhez a tiszta szellem kritériumaival semmiképpen sem lehet közel férkőzni” – mondja Thomas Mann. Maga a kereszténység, a „haladó erő”, „bármilyen felbecsülhetetlen jelentőséget nyert is az ember megemberesítése, lelki és erkölcsi kifinomulása szempontjából”, nem tűnhetett másnak, mint „a visszaesés, az ata-

vizmus iszonyatának, amely a szó szoros értelmében a világ legalját fordította felfelé”.*

Thomas Mann a Tillichhez írott levélben is Nietzschének erre a történetfilozófiai gondolatára emlékeztet. A XX. század első harmadának irracionizmusa hozott magával némi haladást, „elmélyítette, korrigálta azt; sok mindenre emlékeztetett. Azután megőrizte saját belterjessége, és a fasizmus alakjában a szakadékba zuhant”. Ezzel Thomas Mann visszatért regénye, a DOKTOR FAUSTUS témájához.

Thomas Mann
1550 San Remo Drive
Pacific Palisades, California

1944. április 13.

Kedves Tillich professor,

Ön igen tanulságos és szép ajándékkal lepett meg, amikor elküldte *Existential Philosophy* című dolgozatát, és már korábban meg is köszöntem volna, ha nem most tértem volna vissza – bronchitisszel és a hozzá tartozó huruttal – egy kéthetes chicagói látogatásról. A betegség még most is dolgozik bennem, pontosabban: nem hagy dolgozni. Ne értse hát félre, ha a megkésített köszönet ráadásul kissé kurtára is sikeredik; biztosítani szeretném Önt arról, hogy tanulmánya nagy hatással volt rám, és élénken foglalkoztat, nem utolsósorban azért, mert a kézzel írt alcím fényében olvastam, amelyet Ön az én számomra illesztett hozzá. „Adalék a német szellem tragikus történetéhez”: erősen tartok attól, hogy kifejezi hajlamunkat az önsajnálatra (amit könnyedén össze tudunk egyeztetni a brutalitással), valamint azt, hogy képtelenek vagyunk egészséges, mások számára hasznos viszonyba kerülni az életünkkel, és e képtelenségünkre olyan kézhez álló, a valóságot megszépítő szavaink vannak, mint „tragikus” és „démonikus”. Tartok a pártatlan szemlélő efféle vádjaitól. Ráadásul a regény, amin éppen – akaratlanul is a történelmi pillanat impulzusát követve – dolgozom, szintén a hangszílyozottan és tudatosan legnémetebb téma, amit csak választhattam, teológia, zene és zsenipatológia keveréke, amely állhatatosan szuggerálja a „németiség” szót, együtt a már emlegetett „tragikus”-sal és „démonikus”-sal. *I can't help it* – a manapság körülöttünk grasszáló hazafiaszkodó emigránsok kritikája ellenére sem, akik ragaszkodnak hozzá, hogy Németországnak – azok után, hogy másokkal az elképzelhetetlen történt meg – nem eshet bántódása, és akik igencsak elsieltett részvétet követelnek, a legelképesztőbb elbizakodottsággal, ami a népek történetében valaha is előfordult.

Meglehetősen színes társaság verődött össze Önnél az „egzisztencialista filozófia”

* Thomas Mann: FREUD HELYE A MODERN SZELLEMTÖRTÉNETBEN. In: Thomas Mann: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Ford. Vas István. Magyar Helikon, 1970. I. kötet, 118. o.

zászlaja alatt – másfelől, ha már ilyen színes ez a társaság, vajon nem tartozik-e bele néhány olyan rendes irracionalista, mint Klages vagy Th. Lessing a maga *Untergang der Erde am Geistjével*? Heidegger... ezt a *par existence* nácit soha ki nem állhattam. Ettől a szörnyűséges filozófiai zsargontól, amiből Ön itt ízelítőt ad, majdnem a sarokba vágtam a füzetet. *Jemeinigkeit!** Az ilyesmit büntetni kéne! Először azt hittem, valami berlini tájszó, amelynek a *gemeinhez*** van köze. Hát van is neki. A „német nyelv démonának” (túl finom! túl finom!) efféle kárhozatos túlkapásait nem is volna szabad ismertetni a nyelvre valamit is adó külföldiekkel. Schopenhauernek meglett volna a véleménye erről a *high-brow**** pancserről és kriminális nyelvgyalázóról. Egyébként amit a bűnről mond, nem más, mint egy Schopenhauer-tétel plágiuma, amely szerint a bűn (és az érdem) nem az *operariból*, hanem az *esséből* fakad.

Vajon tényleg ebbe a körbe tartozik a forradalmár Marx – csak azért, mert igen szórakoztatóan viccelődik Hegel *Aufhebung*-fogalmával, amely a világ megváltoztatásának értelmében nem szüntet meg az égvilágon semmit? Az egzisztencialista front, már amennyire világos frontnak tekinthető, mégiscsak a haladás ellenében jött létre, ez pedig meglátásom szerint rossz, meghaladott, a történelmi pillanatban inadekvát pozíció. Mert igenis van, lehetséges haladás, és a filozófiának a haladást kell szolgálnia ahelyett, hogy belterjességével dacolna vele. „Az emberek – ahogy azt Nietzsche már 1876-ban tudta – tudatosan dönthetnek amellett, hogy egy új kultúra irányába fejlődjenek, míg korábban öntudatlanul és véletlenszerűen fejlődtek: most jobb körülményeket tudnak teremteni a születéshez, a táplálkozáshoz, a neveléshez, az oktatáshoz. Gazdaságosabban tudják irányítani a teljes egésznek tekintett Földet, és általában: az emberi erőt fel tudják becsülni és latba tudják vetni. Ez az új, tudatos kultúra megöli a régit, amely, ha egészében nézzük, öntudatlan állati és növényi életet élt; és megöli a haladással szembeni bizalmatlanságot is...”

Ugyanott (*Emberi, túlságosan is emberi*) természetesen arról is beszél, hogy hálával tartozunk bizonyos reakciós gondolkodásnak, olyan szellemeknek, amelyek „érzéseinket ideiglenesen visszakényszerítik az ember és a világ régebbi, hatalmas szemléletmódjaiba, ahová egyébként nem egykönnyen vezetne bennünket ösvény, és ezáltal e szellemek a történelemnek és az igazságosságnak felbecsülhetetlen nyereséget jelentenek. A történelem és az igazságosság sokat nyer velük... Csak az igazságosság e nagy eredménye után, csak miután a felvilágosodás történelmi szemléletét egy ilyen lényeges ponton korrigáltuk, csak akkor szabad a felvilágosodás zászlaját – a zászlót e három névvel: Petrarca, Erasmus, Voltaire – újra továbbvinnünk. Mi a reakcióból haladást csináltunk”.

Nem gondolja, hogy nekünk is efféle hálával kellene viseltetnünk a XX. század első harmadának irracionálisizmusával szemben?, hogy olyan reakciós gondolkodásnak kellene tekintenünk, amely kismértékben szolgálja a haladást is? Elmélyítette, korrigálta azt; sok mindenre emlékeztetett. Azután megőriztette saját belterjessége, és a fasizmus alakjában a szakadékba zuhant. Azt hiszem, újra fel kell emelnünk az ész és a haladás időközben oly nevetségessé vált zászlaját.

Alázatos tisztelője,

Thomas Mann

Nádori Lídia fordítása

* Mindenkori enyémvalóság. Vö. Martin Heidegger: *LÉT ÉS IDŐ*. Ford. Vajda Mihály et al. Gondolat, 1989.

** Itt: közönséges.

*** Tudálékoskodó.